

КОМУ НАЛЕЖИТЬ ДРУКАРСЬКА СПАДЩИНА ІВАНА ФЕДОРОВА (ФЕДОРОВИЧА)?

М.А. Низовий

Розглядається творча діяльність друкаря-просвітника Івана Федорова "українського періоду" (1572-1583 рр.) і пропонується розглядати її як невід'ємну складову розвитку культури.

Ключові слова: еміграція, творча спадщина, книгодрукування, книговидавнича справа.

WHOM DOES IVAN FYODOROV'S (FEDOROVICH) PRINTED HERITAGE BELONG TO?

The creative work of Ivan Fyodorov, a printer and enlightener, within the "Ukrainian period" (1572 – 1583) is examined. It is proposed to consider it as an integral part of the development of culture.

Key words: emigration, creative heritage, book printing, book publishing.

Винесене у заголовок запитання було б абсолютно неможливе за радянських часів, коли панувала (як панує до сьогодні в Російській Федерації) міфологема про Івана Федорова як посланця-просвітника Московського князівства, який, залишивши Москву, відправився на слов'янські землі Центральної Європи спасати тамтешні народи від темряви, запроваджуючи у них книгодрукування (при тому, що європейські слов'янські народи вже у другій половині XV чи на початку XVI ст. скористалися винаходом Гутенберга).

Проте, у роки незалежності, коли відкрилися раніше недоступні архіви й спецхрони, з'явилася можливість подивитися на цю справу на основі документальних джерел і спробувати відтворити перебування Івана Федорова на українських землях таким, яким воно було насправді, а не таким, яким його зображали за царсько-більшовицьких часів.

Серйозним кроком на шляху до реалізації цього наміру стала нещодавно видана в Острозі (!) книга Ігоря Мицька "Іван Федоров: життя в еміграції" [1]. Її нестандартний зміст і висновки спонукають до роздумів про непрості процеси виникнення і розвитку книгодрукування на українських землях і реальну роль Івана Федорова у цих процесах. Для України це надзвичайно важливо, щоби й у видавничій справі не залишитися на другорядних ролях і не бути навіки комусь "зобов'язаним". Тим паче, доречно поставити цю проблему у ймовірне цього року 500-річчя від дня народження неординарного й багато в чому загадкового Івана Федорова.

На вихід цієї книжки відреагував, зокрема, проректор Національного університету "Острозька академія", доктор філософських наук професор Петро Кралюк. У дусі новаторських ідей праці І. Мицька він також висловив кілька нетривіальних думок, найголовнішу винісши у заголовок свого відгуку: "Чи був

Федоров українським культурним діячем?” [2] і давши позитивну відповідь на поставлене запитання.

На жаль, шановний п. Кралюк дещо помиляється, коли говорить, що “ім’я Федорова перестало використовуватися для конструювання україноідеологізованих теорій”. Використовується, як і використовувалося. Адже нічого не змінилося: він залишається “засновником книгодрукування в Росії і на Україні”, як за радянським енциклопедичним словником “Книговедение” (1982 р.), так і за сучасною російською енциклопедією “Книга” (1999 р.). Як перебільшувалася роль І. Федорова і, відповідно, применшувалася роль князя В.-К. Острозького в організації Острозької друкарні та виданні Острозької Біблії, так і повторюється у вказаній енциклопедії.

Свого часу професор Є.Л. Немировський, зокрема, писав: “...друкар прийнявся за колосальну працю – друкування повної слов’янської Біблії. В пошуках справних рукописних оригіналів Іван Федоров, мабуть, відвідав у ці роки Сербію та Болгарію [3]”, – зображаючи його героєм-одинаком, забувши при цьому про князя Острозького – головного натхненника й організатора видання Біблії, та членів літературно-наукового гуртка при Острозькій академії, які готували канонічні тексти Біблії і в їхніх пошуках виїжджали до кількох країн Європи та Азії. Та сама “забудькуватість” повторюється й у згадуваній енциклопедії та інших публікаціях.

Більше того, “Історія книги”, видана 2001 р. за “Федеральною програмою книговидання Росії”, еміграцію Івана Федорова на українські землі через Велике князівство Литовське на пряму пов’язує, без будь-яких застережень, із виникненням слов’янського книгодрукування в Литві, в Україні та Білорусії (про Франциска Скорину – ні слова!) [4].

Видання наукової праці І. Мицька засвідчує, що в українському книгознавстві відбувається поступовий відхід у минуле ще недавно гостро дискусійної теми: “Чи було книгодрукування в Україні до Івана Федорова?” Остання полеміка з цього питання на сторінках “Вісника Книжкової палати” [5] та підсумкова стаття професора Миколи Тимошика [6], сподіваємося, є підтвердженням цього відходу.

Хоча, зрозуміло, шовіністично налаштовані російські книгознавці продовжуватимуть доказувати (а деякі малороси підспівувати їм) російську першість у започаткуванні книгодрукування на українських землях. При цьому виставляючи Івана Федорова як “російського першодрукаря”, який нібито полишив видавничу справу в Москві і подався до білоруських й українських аборигенів (у центрі Європи!) спасати їх від неучтва, знайомлячи їх з друкарським верстатом. Однак, у тих “доказах” буде більше політики, ніж науки. Тому на них можна буде не звертати уваги.

Більше десяти років тому автор цих рядків разом із професором М.С. Тимошиком у рецензії на згадану вище російську енциклопедію “Книга» писали, що питання щодо ролі І. Федорова в Україні для неупереджених учених вже з’ясоване: І. Федоров (Федорович) – фундатор постійного друкування в Україні, але ніяк не засновник (на його надмогильній плиті досить чітко сказано: “...своимъ тщением друкованіе занедбалое обновиль...”).

Більше того, підкреслювали ми, “на порядок денний, гадаємо, постало інше, не менш цікаве питання, яке потребує, знову ж таки, неупередженого осмислення: роль України в становленні І. Федорова як книгодрукаря європейського рівня. Адже саме вдала “еміграція” на нашій землі дала йому змогу сповна реалізувати свої неабиякі можливості. Бо невідомо, чим би все закінчилося, коли б він ще на деякий час затримався у Москві. Хто сумнівається в цьому, нехай уважно перечитає його

“Післямову” до львівського “Апостола”, де він – не зопалу, а через 10 років! – змалював справжнє ставлення до нього і його дітища “просвіченої” Московії [7]”.

Праця І. Мицька, здається, підтверджує, що нас почули. Хоча, цілком можливо, й без нас автор дійшов до спільних з нами думок. Справа не цьому, а в тому, що він намагається дати нетрадиційну відповідь на означену вище проблему перебування Івана Федорова на українській землі і його значення для розвитку української культури.

Буквально з першого рядка “Передмови” І. Мицько робить заяву, неможливу за радянської епохи і, мабуть, неприйнятну для більшості людей тієї епохи, які виростили з упевненістю в російській першості у більшості галузей людської діяльності. Він, зокрема, пише, що “ця робота є новою книжкою про Івана Федорова Москвитина, видатного діяча українського [!] культурного відродження XVI століття... Потрібно наголосити, що він не був українським першодрукарем, ані російським чи білоруським [7, 3]».

Не можна не звернути увагу на твердження І. Мицька про те, що “Жодних документальних даних про перебування Івана Федорова в Росії немає. Лише наявні скупі згадки у вихідних даних його московських друків та післямові львівського Апостола 1574 року”, що походження Федорова з Москви кількома словами вказується в острозьких Новому Завіті 1580 р. і Біблії 1581 р., що “відсутні російські дані про рідню друкаря [7, 8]”.

Щодо батьків І. Федорова, то автор припускає, що його батько (ремісник – ножівник), виходець з Московії, займався торгівлею на території Польщі та Галичини. Що, ймовірно, дало можливість його сину Івану навчатися у престижному Ягеллонському університеті Кракова. Вимальовуються, щоправда, поки що непевні, відомості й про інших членів сім’ї Федорова.

На основі зібраних матеріалів І. Мицько доходить висновку, що становлення Івана Федорова як особистості, отримання ним освіти й оволодіння друкарською справою відбувалося поза межами Московії. А опинився він там, найімовірніше, лише тоді, коли найжорстокіший “собиратель земель руських” Іван Грозний, завоювавши Казанське (а потім і Астраханське) ханство, вирішив закріпити свою перемогу наверненням “неверних” у православ’я.

Згадувана вище “федеральна” “Історія книги” пояснює це так: “Величезні простори, населені неправославними народами, опинилися під владою московського царя. Органічне [!] включення їх у державу вимагало християнської освіти, і невдовзі з’явилася Казанська єпархія, якій потребувалися богослужбові книги” [7, 120].

А провідний спеціаліст відділу рукописних і рідкісних книг бібліотеки Казанського державного університету Л.Ф. Веселова на VII науковій конференції з проблем книгознавства з ентузіазмом сповіщала, що “заснована Московським собором 1555 р. Казанська єпархія швидко набрала силу і стала однією з найважливіших в Росії” і що “вже протягом другої половини XVI віку в Казані і навколо неї виникає до 20 монастирів, являючись центром розповсюдження православної культури [!], у тому числі й книжкової [8]”.

Інакше дивився на це радянський книгознавець, автор кандидатської дисертації на тему “Виникнення друкованої книги в Росії у XVI в.” І.В. Новосадський: “Існування першодрукованих видань, які відносяться до більш раннього часу, ніж першодрукований Апостол, і які примикають хронологічно... до 1551-1556 рр., наштовхує на думку про пряму залежність запровадження книгодрукування в Росії від колоніальної політики Грозного [9]”.

У зв'язку з цим у Москві була заснована друкарня, для роботи в якій мусили запросити фахівців із-за кордону. Хоча автори “Історії” запевняють, що “запровадження книгодрукування стало можливим і завдяки тому рівню знань російських людей, технічним вмінням, які дозволили швидко [більше, ніж через століття після винаходу Й. Гутенберга!] створити “незнаний до того” друкарський верстат [9, 121]”.

Це саме самовпевнено стверджують і нинішні російські фахівці: “...у цей період [XVI ст.] російський народ володів високим рівнем грамотності і загальної культури, цікавився читанням, придбавав і зберігав як найбільші цінності книги... [10]”.

Зовсім інакше оцінював готовність Московії до сприйняття друкарського верстату відомий радянський видавець й історик книги М. Щелкунов, який викладав в Інституті журналістики курс історії і техніки книгодрукування, покладений в основу його книги “Мистецтво книгодрукування в його історичному розвитку”.

У ній він, зокрема, писав: “Коли Гутенберг встиг пройти життєвий шлях і в Європі множилися друкарні, Росія все ще була під владарюванням татар. Отже, до неосвіченості і дикості населення Середньоруської височини додавалось, отруюючи його ще більше своєю отрутою, первісне варварство азіатських завойовників... За таких умов у Московії не було ніякої потреби у друкуванні книг: їх нікому було читати. І з цієї причини – вона була останньою з великих європейських країн, до якої проникло друкарське мистецтво. І ті друківані книги слов'янською кирилицею, які з'явилися в останні десятиліття XV віку, були надруковані не в Москві, не для потреб Росії, а на потребу церков в інших слов'янських землях [11]”.

Серед запрошених Іваном Грозним друкарів із-за кордону, цілком можливо, опинився й Іван Федоров. Про його видавничу діяльність у Москві достовірні дані відомі лише з його книжок. Із них ми дізнаємося, що, будучи дияконом московської церкви Миколая Гостунського, він разом із Петром Мстиславцем 1 березня 1564 р. видав Апостол – першу точно датовану російську книгу, а через рік – два Часовника.

Однак, залишитися надовго (чи й назавжди) у Москві Івану Федорову не вдалося. Звинувачений у ересі, він разом зі своїм білоруським побратимом Петром Мстиславцем змушений був (у 56 чи 57 років!) повернутися туди, звідки, немає сумніву, й прибув до Московії – до Великого князівства Литовського. Де, до речі, вже було чимало емігрантів із Московії, у тому числі й знаний князь Андрій Курбський.

Найбільшу увагу Ігор Мицько, звісно, приділив українському періоду життя і діяльності І. Федорова (більше двох третин загального обсягу його творчого доробку було видруковано в Україні), коли він став друкарем європейського масштабу. І став не лише за рахунок власних талантів чи гонорової переваги над аборигенами, як це зображалося раніше. А завдяки, в першу чергу, тому, що на українських землях він потрапив у таке людське середовище, де вже знали духовну й освітню вагу книги, відчували постійну потребу в ній, особливо в тодішні часи настирного ополячування й суцільного наступу католицизму, і готові були, попри всі труднощі, підтримати прибулого майстра друкарської справи.

Тому автор значну увагу приділив оточенню Івана Федорова, особливо в його перший приїзд до Львова, коли він поселився у Краківському передмісті Львова, а його приятелями і друзями стали прості трударі окраїни. Зокрема, сідляр Сенько Каленикович (Сенько Сідляр), кравець Антон Абрагамович, художник Лаврентій Пилипович, ігумен Онуфріївського монастиря Леонтій.

Серед них особливо виділявся своєю непересічністю Сенько Каленикович. Будучи за фахом далеким від книжкової справи, він був людиною начитаною, листувався з самим князем-емігрантом Андрієм Курбським, який одну зі своїх відповідей Калениковичу увів до свого епістолярного кодексу, своєрідної збірки його відкритих послань.

Саме Сенько Каленикович фінансував початок видавничої діяльності Івана Федорова, позичивши йому 700 злотих, досить значну на той час суму. Більше того, добре знаючи фінансове становище друкаря, він не наполягав на своєчасному поверненні грошей: їх отримали його спадкоємці вже після смерті І. Федорова.

Невипадково сам Іван Федоров, не дуже, як нам здається, схильний до компліментів, у своїй “післямові» до львівського Апостола писав: “...знайшлися деякі невисокого священицького чину, а також незнатні з мирян, що подали допомогу”.

Аналізуючи ці обставини, І. Мицько пише: “Ці факти вже давно фігурують у науковій літературі, але чомусь ніхто не наголошує, що Сенько Каленикович, по суті, став фундатором друкарства на землях України і став у цьому розумінні нарівні” з іншими покровителями і доброзичливцями Івана Федорова.

Іван Федоров, звісно, хотів мати певні прибутки від своєї видавничої діяльності. Хоча б для того, щоб розрахуватися з кредиторами. А ще краще, щоб розширити свою видавничу діяльність. Але вона не була “підприємницькою” для отримання надприбутків, а спрямовувалася на реалізацію свого просвітницького покликання, сформульованого у його відомій відповіді на пропозицію зайнятися хліборобською працею: “маю замість плуга майстерність свою ручну, якою замість житнього насіння духовне насіння належить мені по всьому світу розсівати й усім по чину роздавати духовну цю їжу”.

Упевнені, що визначення “підприємець” взагалі, а ще, тим паче, визначення, дискредитоване нашою псевдоевропейською підприємницькою діяльністю, коли були блискавично “прихватизовані” державні засоби виробництва і вчорашні радянські службовці-спекулянти перетворилися на комерсантів західного зразка, – не для Івана Федорова! Адже основною турботою його видавничої діяльності було не отримання баришів, а злободенність і висока художньо-поліграфічна якість своїх видань.

Тому не бачиться нам Іван Федоров таким, який, вирвавшись з імперії Івана Грозного, що формувалася, страшної тоталітарної держави, недаремно названої Андрієм Курбським “пекельною фортецею”, захотів раптом “вдихнути на повні груди вільне повітря вільного підприємництва, попрацювати не на багатого феодала, а на самого себе [12]”.

Не можна також проминути видатну роль у друкарській долі Івана Федорова князя В.-К. Острозького (російські книгознавці, навпаки, наголошують на вирішальній ролі саме І. Федорова в реалізації видавничих планів князя), який прихистив його, надав роботу (управитель Дерманського монастиря) у роки його безробіття, щоб потім використати його друкарський талант при виданні знаменитої Острозької Біблії.

Таким чином, видання Івана Федорова на українських землях були, по суті, відповіддю на потреби, передусім, українського суспільства. Адже, наприклад, перший у слов'яно-православному регіоні Європи Буквар був видрукований на замовлення українських міщан Львова. Для потреб Острозької академії – першої у східних слов'ян школи вищого типу – були призначені греко-церковнослов'янський Буквар та Хронологія Андрія Римши, яка стала першим окремим кириличним виданням поетичного твору.

Це підтверджує й академік Я.Д. Ісаєвич: “Укладання і надрукування Федоровим у Львові Букваря пов’язане з освітніми планами міщан, які поступово піднімали рівень своїх шкіл. 1512 р. представники “всієї руської громади міщан та передміщан” Львова домоглися від королівської влади визнання за ними права посилати синів до гімназій і шкіл для вивчення “вільних мистецтв”, а у квітні 1575 р. добилися підтвердження цього дозволу. Видання Букваря стало внеском у здійснення програми освітніх заходів, наявність якої засвідчують обидві привілеї [13]”.

Після викладеного вище, можна повернутися до запитання, винесеного у заголовок нашої доповіді. Відповідь на нього цілком очевидна: ***творча спадщина Івана Федорова “українського періоду” (1572 – 1583 рр.) його життя і творчої діяльності є невід’ємною складовою розвитку української культури.***

На підтвердження своєї тези пошлемося на думку видатного українського книгознавця академіка Якіма Прохоровича Запаска. Висловлена вона була у зв’язку з “прихватицією” російськими книгознавцями Київського Псалтиря 1397 р. (при факсимільному його перевиданні), який у згадуваній російській енциклопедії “Книга” вже став не Київським, а “Псалтир 1397, написаний протодияконом Спиридонієм у Києві” і подається серед “рукописних книг Північно-Східної Русі 14 ст.”, тобто Московії.

У зв’язку з цим Я.П. Запаско зазначав: “Чи прибув до Києва переписувач Псалтиря з півночі на короткий час, як гадають деякі дослідники..., чи постійно жив у цьому місті, як думають інші автори, суттєвого значення, коли йдеться про локалізацію пам’ятки, зрозуміло, немає. Юрійське Євангеліє – київський рукопис XII ст. виконав “угринець” (угорець) Федір, але воно не перестало бути київським [14]”.

Такий підхід цілком правомірний і до друкарської спадщини Івана Федорова “українського”, тобто основного періоду його діяльності. Бо саме територіальна ознака є вирішальною при локалізації інтелектуальної пам’ятки, тобто визначення належності її тому чи іншому народові.

До речі, у зв’язку з рейдерською атакою на Київський Псалтир у ті роки діаспорний часопис “Сучасність» відгукнувся статтею “Грабунок Київського Псалтиря”, післямову до якої написав видатний український лінгвіст і літературознавець Юрій Шевельов. Відзначивши, що належність цієї видатної пам’ятки тому чи іншому народу неможливо остаточно визначити без серйозного мовного її аналізу, він підкреслив, що за всіма маніпуляціями з Псалтирем “виразно прозирає огидна пика російського колоніялізму й мегаломанії й зневаги до українців, чи то пак “южнороссов [15]”.

Коли розмірковуєш над усім вище викладеним, мимоволі виникають деякі “незручні” та, на перший погляд, несвоєчасні запитаннями. Зокрема, кому і де логічніше проводити “Федоровські читання” – у Москві, чи все таки у Львові або Острозі? І у кого більше підстав називати Івана Федорова “нашим просвітником» (“Иван Федоров, великий русский просветитель, русский и украинский первопечатник [16]” стверджував 2003 р. на відновлених через 17 років “Федоровських читаннях” професор Є.Л. Немировський)?

Адже одинадцять своїх найпродуктивніших років І. Федоров провів в Україні, половину з 12 відомих його видань вийшло саме тут, обсяг яких сягає понад 70 % всієї його друкованої продукції. І, як справедливо пише професор Петро Кралюк, Іван Федоров на українських землях “українізувався”, ставши Федоровичем. Це прізвище (російські книгознавці стверджують, що це не прізвище, а по батькові! На документах?) вказується на його видавничій марці, на низці його документів і,

врешті-решт, на його надмогильній плиті. Не слід також забувати, що “найбільш компетентні дослідники життя і творчості Івана Федорова наполягають на тому, що Федоров – не родове прізвище першодрукаря [17]”.

Тому, мабуть, не випадково монографію видатного українського книгознавця І.І. Огієнка (якого до сьогодні вперто ігнорують російські книгознавці) “Історію українського друкарства” було видано 1925 р. з такою присвятою: “Славній пам’яті Івана Хведоровича, фундатора постійного друкарства на Україні, в 350-ліття появи його першої книжки на Землях Українських присвячує Наукове Товариство імені Шевченка у Львові”.

У ній висвітленню творчої спадщини друкаря І. Огієнко присвячує спеціальний розділ “Іван Хведорович, фундатор постійного друкарства на українській землі” (49 с.), у першій частині якого він, зокрема, писав: “Так уже повелося у житті нашому, що про великих людей ми знаємо занадто мало; люди ці за життя свого звичайно не мають загального визнання своїх заслуг і стають “великими» лише по смерті своїй... Цілком певного про Івана Хведоровича знаємо ми не багато, хоча цей великий муж вповні заслуговує на нашу найбільшу увагу [18]”.

От вам і “український буржуазний націоналіст”, як титулюють Івана Огієнка шовіністично налаштовані російські книгознавці. А чи почуємо ми коли-небудь щось подібне з вуст росіян про українських видатних діячів книжкової справи?

До речі, у цьому розділі є також відповідь на слушно поставлене професором П. Кральноком запитання: “Чи був Федоров українським культурним діячем?” Адже Огієнку було зрозуміло, що “Хведорович не був звичайним собі друкарем – він перший заклав нам постійне друкарство у Львові та Острозі, він був тим мужем, що започаткував нам вже новочасну добу в історії української культури [18, 69]”.

Про це саме пишуть і сучасні дослідники: “Засвоєні Київською Руссю полемічно-просвітницькі й морально-етичні ідеї були взяті на озброєння діячами першого українського національно-культурного Відродження. Їм імпонувало просвітницьке кредо Івана Федорова, що виразно виявилось у львівських виданнях 1574 р. – Апостоли та Букварі. Його праця як друкаря була вкрай необхідна. Тому не дивно, що І. Федоров органічно влився у бурхливий потік тогочасного духовного життя України [19]”.

Це підтверджували свого часу навіть деякі російські фахівці. Приміром, ще у довоєнні роки минулого століття з нагоди 375-ліття московського “Апостола” у виданні Державного Історичного Музею відзначалося, що “на чужині, в Західній Україні, першодрукарі долучилися до числа українських і білоруських діячів, що боролися проти колонізації, яку проводили прихильники унії [20]”.

Щоправда, сьогодні таких зізнань про Івана Федорова “українського періоду” не почуєш. Зате, наприклад, на згадуваних вище “Федоровських читаннях” можна було почути від доктора політичних наук, професора, заступника голови Наукової ради РАН “Історія світової культури” таке: “Наши “отколовшиеся” братья, которые изображают из себя отдельные государства [!], очень рьяно взялись за уничтожение русского языка... Сейчас на [!] Украине решается вопрос о будущем всемирных знаний, накопленных на русском языке в этой стране. Но об этом мало кто задумывается [21]”. Сказано прямо-таки в дусі “свого” гуманіста-просвітника, якому присвячені “читання”!

Та повернемося до І. Огієнка. Свій розділ про Івана Федоровича (саме так він його називав) він завершує словами: “В Києві та Львові поважно святкують тепер 350-ту річницю появи першої друкованої книжки на українській землі, – може, це

свято й принесе нам щось нове в дослідях над життям великого емігранта, що вибрав собі Україну за батьківщину (підкреслення наше – М.Н.) і навіки спочив на українській землі. Ця велика честь нашої землі накладає на нас також і відповідальний обов'язок – написати про Хведоровича так потрібну наукову монографію [21, 105]”.

Поміж тим, хочеться застерегти, що, ставлячи винесене у заголовок запитання і ствердно відповідаючи на нього, ми ніяк не збираємося “приватизувати” спадщину Івана Федоровича. Бо добре усвідомлюємо, що вона повним обсягом не належить жодному народу, а належить, в першу чергу, Європі, де він, безсумнівно, здобув освіту, сформувався як особистість, оволодів друкарським мистецтвом, яким потім поділився трохи з росіянами (більше не захотіли), білорусами і найбільше – з українцями. Цим самим, до речі, певною мірою наблизивши їхню видавничу справу до тодішнього європейського рівня.

Наше завдання набагато простіше: показати “український період” у житті і діяльності Івана Федоровича таким, яким він був насправді, а не таким, як його зображають деякі шовіністично налаштовані книгознавці, не позбавлені хвороби месіанства. Саме у першому напрямку впевнений крок зробив Ігор Мицько своїм дослідженням “Іван Федоров: життя в еміграції”. Подальша справа полягає у виконанні заповіту Івана Огієнка – створенні наукової біографії Івана Федоровича та продовженні руху до неупередженого відтворення реальної історії книговидавничої справи України.

Використана література

1. Мицько І. Іван Федоров: життя в еміграції / Ігор Мицько. – Острог : Вид-во Нац. ун-ту “Острозька академія”, 2008. – 132 с.
2. Кралуок П. Чи був Федоров українським культурним діячем? [електронний ресурс] – Режим доступу: <http://litakctnt.com/2008/12/18/chy-fedorov-ukrajinskum-kulturnum-dijachem.html>
3. Немировский Е.Л. [Иван Федоров Москвитин] / Е.Л. Немировский // Памятные книжные даты: 1983. – М. : Книга, 1983. – С. 258 – 260.
4. История книги / под ред. А.А. Говорова, Т.Г. Куприяновой. – М. : Светотон, 2001. – С. 120.
5. Мельников О. Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова? / Олександр Мельников // Вісн. кн. палати. – 2006. – № 4. – С. 10-13; Низовий М. “Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова”: (Хто ставить це запитання і як на нього відповідають) / Микола Низовий // Там само. – 2006. – № 9. – С. 32-37; Сокуров-Величко С. Про першість взагалі і зокрема / Сергій Сокуров-Величко // Там само. – 2007. – № 1. – С. 25 – 27.
6. Тимошик М.С. Українське книгознавство в лещатах застарілих ідеологічних догм / М.С. Тимошик // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2008. – № 1. – С. 51 – 62.
7. Низовий М. Українське друкарство і видавнича справа на сторінках російської енциклопедії “Книга” / Микола Низовий, Микола Тимошик // Друкарство. – 2000. – №6. – С. 90 – 93.
8. Веселова Л.Ф. Старопечатная кирилловская книга в собраниях духовных и учебных заведений Казани / Л.Ф. Веселова // Книга в меняющемся мире: Седьмая

науч. конф. по проблемам книговедения: Секция истории книги (до начала XX в.): Тез. докл. – М., 1992. – С. 6.

9. Новосадский И.В. Возникновение печатной книги в России в XVI в. / И.В. Новосадский // Иван Федоров – первопечатник. – М.- Л. : Изд-во АН СССР, 1935. – С.46.

10. Глебова Л.С. Новое энциклопедическое издание об Иване Федорове: (Иван Федоров и его эпоха. Энциклопедия Е.Л. Немировского) / Л.С. Глебова // Наука о книге: Традиции и инновации: К 50-летию сборника “Книга. Исследования и материалы» : материалы XII Международ. науч. конф. по проблемам книговедения (Москва, 28 – 30 апр. 2009 г.) В 4-х ч. Ч 1. – М. : Наука, 2009. – С. 17.

11. Орос О. Витоки українського книгодрукування / Олександр Орос, Богдан Никифорук // Друкарство. – 2003. – № 1. – С. 80.

12. Росовецкий С. Первopечатник Иван Федоров как администратор, предприниматель и изобретатель / Станислав Росовецкий // Персонал. – 2002. – № 4. – С. 61 – 67; № 5. – С. 62 – 67.

13. Ісаєвич Я. Українське книговидавництво: витоки, розвиток, проблеми / Ярослав Ісаєвич. – Львів, 2002. – С. 117.

14. Запаско Я.П. Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга / Я.П. Запаско. – Львів : Світ, 1995. – С. 59.

15. Сивіцький М. Грабунок Київського Псалтиря / Микола Сивіцький // Сучасність. – 1981. – № 3 – 4. – С. 183.

16. Немировский Е.Л. Первая московская типография в свете современных исследований / Е.Л. Немировский // Федоровские чтения 2003 : материалы пленарного заседания. – М. : Наука, 2004. – С. 22.

17. Колосова В.П. К биографии Ивана Федорова : (неизвестный документ) / В.П.Колосова // Книга: Исслед. и материалы. – 1991. – Сб. 62. – С.163.

18. Огієнко І.І. Історія українського друкарства / І.І. Огієнко – К. : Либідь, 1994. – С. 71.

19. Колосова В. Післямова Івана Федорова до львівського Апостола 1574 р. в аспекті кирило-мефодіївської традиції (до проблеми: духовність українського (народу) / Вікторія Колосова // Наук. праці Нац. б-ки України ім. В.І. Вернадського. – 2000. – Вип. 4. – С. 119.

20. Милевский А.Д. Возникновение книгопечатания на Руси: 1654 – 1939. / А.Д. Милевский. – М., 1939. – С. 35.

21. Котенев А.А. Книга. Образование. Культура / А.А. Котенев // Федоровские чтения 2003 : материалы пленарного заседания. – М. : Наука, 2004. – С. 16 – 17.